

Karl XII och folkrätten

Av professor OVE BRING

Ernst Brunners roman om Karl XII — Carolus Rex — har givit upphov till viss debatt. I romanen framträder kungen som en krigsivrare och krigsförbrytare och Brunner har i media låtit förstå att det moderna begreppet folkmord beskriver en del av vad som skedde under fälttågen i österled. Uppsatsen nedan är ett försök att, mot bakgrund av 1600-talets folkrättsliga doktrin, utvärdera om Karl XII bröt mot sin tids normsystem eller om han var en normal krigarfurste av sin tid. Kungens agerande kommer att testas gentemot ett folkrättsligt raster av begrepp som aggression, självförsvar, krigsförbrytelser och folkmord. Begreppen existerade i en eller annan form, med undantag av folkmord, i den politiska och rättsliga diskussionen vid 1700-talets ingång.¹

Ernst Brunner har skrivit en bok om den av våra kungar som kallats "den unge hjälte" och han är ute efter att omvärdera denna traditionella hjältegloria inom ramen för en fängslande roman.² Omvärderingen söker författaren etablera genom att kontrastera kungens personlighet och agerande mot den moderne läsaens känsla för fundamentala moraliska och rättsliga normer. Boken innehåller ett fåtal explicita referenser till folkrätten och då mest rörande ambassadörers okränkbarhet — en regel som dåtidens furstar inte alltid respekterade.³ De folkrättsnormer som romanbygget helt kretsar kring rör dock krigets lagar, såväl vad gäller krigs inledande och fortsättande som metoderna för krigföringen.

Vid det Stora nordiska krigets utbrott år 1700 befann sig folkrätten i ett politiskt bakvatten. Det westfaliska fredsverket, med dess principer om gemensam säkerhet, förbud mot anfallskrig och fredlig lösning av tvister, fungerade inte i praktiken.⁴ Staterna hade inte, genom sin praxis eller i traktater, befast de normativa landvinningar som gjorts 1648. Den "folkens rätt" som då existerade (*jus gentium*) befann sig i ett tidigt utvecklingsstadium och diplomaterna fick förlita sig på uttolkningar i den naturrättsliga doktrinen. Distinktionen mellan *jus ad bellum* och *jus in bello* började dock ta form även i gällande

¹ Delar av texten har tidigare publicerats i *Svenska Dagbladet*, Under strecket, den 23 oktober 2005, under rubriken "Karl XII ställd inför rätta".

² Ernst Brunner, *Carolus Rex, Karl XII — hans liv i sanning återberättat*, Bonniers, Stockholm 2005. Jfr Esaias Tegnér's dikt från 1818 med inledningsfrasen "Kung Carl, den unge hjälte".

³ Ett exempel är fängslandet 1717 av Karl XII:s minister i London, Karl Gyllenborg, sedan denne fått instruktioner att förhandla med den jakobitiska oppositionen. Jfr Hilding Eek, Sverige och den internationella rätten, *Minnesskrift utgiven av Juridiska fakulteten i Stockholm*, Norstedts, Stockholm 1957, s. 94, not 9.

⁴ Jfr Ove Bring, Om Westfaliska fredens folkrättsliga betydelse: Några anteckningar vid ett 350-årsjubileum, *SvJT* 1998 s. 721 ff.

rätt. Den förra rättsmaterian reglerade när det var rätt respektive fel att gå i krig; den senare reglerade (eller var tänkt att reglera) vilket beteende som var tillåtet respektive förbjudet i ett pågående krig. Generellt gällde att gränsen mellan *lex lata* och *lex ferenda* var oklar.

1600-talets folkrättsliga doktrin

I krigens Europa intresserade sig juristerna mycket för militärjuridik, främst frågan om hur soldaternas disciplin skulle kunna säkras genom krigsartiklar. God disciplin var ett sätt att uppnå militär effektivitet, men systemet med krigsartiklar (och gruvliga straff för olika förseelser) kom också att få en humanitärrettslig dimension. Redan 1563 hade italienaren Pierino Belli utgivit en bok om dessa frågor⁵ och där introducerat regler för själva krigföringen och behandlingen av krigsfångar. Belli konstaterade i naturrättslig anda att det stred mot humanitetens bud att förgripa sig mot fångar.⁶ Vidare hävdade han, åtminstone *de lege ferenda*, att försvarslösa personer generellt skulle skyddas från våldshandlingar från soldaters sida.⁷

Bellis landsman Alberico Gentili (d. 1608) publicerade en volym om krigets rätt i tre s.k. böcker, *De Jure Belli Libri Tres*, när han som protestantisk flykting etablerat sig som jurist i England.⁸ En ny upplaga utkom 1612 och influerade Hugo Grotius och andra rättslärdar. Gentili fokuserade inledningsvis (Bok I) på *jus ad bellum*, suveränens legitima grunder för att gå i krig (självförsvar, självbevarerätt, nödvändighet, humanitär intervention m.m.). Han förde därefter (Bok II) frågan om *jus in bello* ett stycke vidare. Gentili förmedlade en progressiv syn på krigföringsreglerna, även om realpolitiska inslag ibland modifierade bilden. Beträffande fångar som inte gör motstånd sägs det att de inte får dräpas, eftersom (enligt den vedertagna engelska översättningen)

“to slay a prisoner of war is always an act of extreme cruelty and contrary to that humanity which man naturally owes to his fellow, besides being opposed to the precepts of good men.”⁹

Gentili stödde denna sin slutsats på kanonisk rätt och på naturens och folkens rättsordning (*jus naturae et gentium*). För en författare med denna rättsideologiska inriktning var det även naturligt att utsträcka skyddet i krig till civilbefolkningen som sådan. Även om Gentili inte uttryckligen hävdade denna princip i hela sin omfattning, nämnde han bönder, kvinnor och barn som skyddade grupper.

⁵ Pierino Belli, *De Re Militari et Bello Tractatus*, 1563, “A Treatise on Military Matters and Warfare”, utgiven på engelska i den av James Brown Scott redigerade serien *Classics of International Law*, Oxford, 1936.

⁶ I Herbert C. Nuttings engelska översättning 1936: “It is savage and barbarous to do violence to prisoners”. Som ovan, s. 86.

⁷ A.a. s. 95.

⁸ Verket utkom 1598 då Gentili var professor i civilrätt i Oxford.

⁹ Översättning av John C. Rolfe från 1612 års upplaga av *De Jure Belli Libri Tres*, *Book II*, i serien *Classics of International Law*, Oxford 1933, s. 209.

1612 års upplaga av *De Jure Belli* publicerades i Hannover och var tillgänglig i Europa vid det trettioåriga krigets utbrott. Verket kan ha influerat Gustav II Adolf när han i juli 1621 utfärdade sina krigsartiklar för den svenska hären. Av de 150 artiklarna var dock endast sju stycken av rent humanitärrettslig karaktär. Artikel 88 skyddade kvinnor mot våldtäkt och artikel 100 begränsade rätten att sätta eld på byggnader liksom den skyddade åldringar, kvinnor och barn, såvida dessa inte tog del i fientligheterna.

Vi vet att Gustav II Adolf var intresserad av Hugo Grotius kända verk, *De Jure Belli ac Pacis* ("Om krigets och fredens rätt"), som kom ut i Paris 1625 och visades på bokmässan i Frankfurt det året. I likhet med Gentili delade Grotius upp sitt verk i *Libri Tres*.¹⁰ I den andra boken utvecklar han rättsgrunderna för att inleda och fortsätta krig. Här återfinns rätten till territoriellt självförsvar, begränsad av en princip om nödvändighet. Risken att bli utsatt för en attack i framtiden medför inte automatiskt en rätt att själv gå till attack. Total framtida säkerhet gentemot grannar kan aldrig uppnås och detta måste accepteras genom ett avvaktande fredligt förhållningssätt. Preventivt självförsvar är således inte tillåtet, dock med undantag för situationer när en stat har "säker kunskap" om en motståndares aggressiva planer. Det är också tillåtet att straffa en annan suverän för dennes avtalsbrott och kränkningar av naturrätten, men en sådan straffexpedition bör inte övergå i regelrätt krig. Grotius hävdar här i realiteten en proportionalitetsprincip för det lagliga våldets utövande enligt formeln inte mera våld än nödvändigheten kräver. Medlen måste stå i proportion till målen och blodiga krig skall undvikas så långt det går.¹¹ Resonemanget, som säger sig bygga på såväl ett högre förnuft som folkens praxis, har klar relevans för Karl XII:s krig i Polen 1702–1706.

Grotius bok blev en rättsideologisk och kommersiell succé. Nya upplagor och översättningar följde omedelbart och utgåvorna blev än mer frekventa efter Grotius död 1645. År 1700 torde hans uttolkningar till stor del ha erkänts som gällande rätt.

Grotius främste naturrättslige efterföljare var sachsaren Samuel Pufendorf som värvats som professor till Lunds universitet och där 1672 utgav en diger lunta om "Naturens och folkens rätt" i åtta böcker.¹² Följande år sammanfattade han sina teser i en kort lärobok för studenter.¹³ Den boken, "Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten", skulle komma att utges i flera upplagor och översättningar och förekomma som kurslitteratur på universiteten i Europa. Den var rakare skriven än Grotius alster och man kan utgå ifrån att den blev inflytelserik. Kapitel 16 hade rubriken "Om krig och fred".

¹⁰ *De Jure Belli ac Pacis Libri Tres*, engelsk språkversion i James Brown Scott (utg.), *Classics of International Law*, tre volymer, Oxford 1925.

¹¹ Grotius som ovan, Volym II, Bok II, s. 184, 195, 549, 568, 570, 572 och 577.

¹² S. von Pufendorf, *De Jure Naturae et Gentium Libri Octo*, Lund, 1672.

¹³ S. von Pufendorf, *De Officio Hominis et Civis juxta Legem Naturalem Libri Duo*, Lund, 1673.

Här slogs fast att förutom försvarskrig kunde även vissa anfallskrig vara legitima. Ett exempel var om man militärt sökte gottgörelse för en liden oförrätt och i samband därmed även sökte garantier för säkerhet i framtiden. Rätten till krig inskränktes dock generellt av en proportionalitetsprincip enligt följande:

“Emellertid bjuder rent mänskliga hänsyn att vi, så långt vapnens bruk det medger, inte tillfogar fienden mer ont än vad försvaret eller hävdandet av vår rätt och den framtida säkerheten kräver.”¹⁴

Pufendorfs bok översattes till tyska 1691 och till franska 1696. Grotius *De Jure Belli* utgavs på latin i Leiden 1696, i Frankfurt-an-der-Oder 1699 och i Amsterdam 1701. Vid ingången av det nya århundradet hade *jus ad bellum*, genom doktrinen, konsoliderats till att omfatta territoriellt självförsvar, straffexpeditioner mot folkrättsbrytare, militära aktioner för att nå en rättmätig gottgörelse, samt militära aktioner mot en aggressiv fiende för att vinna framtida säkerhet, dock att våldet (för att behålla sin laglighet) i tiden måste begränsas till en period under vilken det var nödvändigt och proportionellt i förhållande till sitt syfte.

Beträffande *jus in bello* var doktrinen uppdelad i flera skolor; längs en skala mellan dem som på ena kanten ansåg att civila, krigsfångar m.fl. grupper var skyddade mot övergrepp under *lex lata* (Belli, Gentili m.fl.), och dem som ansåg att det humanitärrättsliga skyddet främst var en fråga *de lege ferenda* (Grotius, Pufendorf m.fl.), även om den senare gruppen menade att det naturliga förnuftet påkallade ett sådant skydd redan i nuläget.

Olika historiska skolor

Ernst Brunners tes är att Karl XII inte bara var en grym krigare utan också en dålig kung. Att Karls livsverk inte var bra för Sverige visste redan flera av 1800-talets svenska historiker att berätta. Den “gamla” historiska skolan — Anders Fryxell, F.F. Carlsson och dennes son Ernst Carlsson — förmedlade alla en mycket osminkad och kritisk bild av “hjaltekonungen”. August Strindberg, som var påverkad av Fryxells historiesyn, kallade Karl XII för “Sveriges förstörare” — och hade i viss mening rätt i det, även om svensk ekonomi och handel återhämtade sig relativt snabbt efter freden i Nystad.¹⁵

¹⁴ A.a. i svensk översättning, *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten i två böcker*, Översättning: Birger Bergh, City-universitetet, Lund 2001, s. 195.

¹⁵ Det har kalkylerats att “totalt cirka 200 000 man svenskt och finskt krigsfolk miste livet” under det Stora nordiska kriget. Av dessa var tre fjärdedelar svenskar. “Förlusten motsvarade drygt tio årsklasser 20-åriga män”. Jan Lindegren i Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren, *Kungar och krigare, Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Atlantis, Stockholm 1992, s. 180. Strindberg publicerade i *Afton-Tidningen* den 1 juni 1910 en artikel med rubriken “Sveriges förstörare”. Den ingick senare i *Tal till Svenska Nationen*, Frams förlag, Stockholm 1910. Kungen kallades där också för “Sveriges bödel” (s. 63).

Den s.k. nya historiska skolan framträdde från och med det sena 1890-talet som en nationalistiskt sinnad reaktion mot bland annat Carlsönernas hållning. En Karl XII-renässans växte fram. En centralfigur i sammanhanget var Uppsalahistorikern och den konservativa ideologen Harald Hjärne (d. 1922). Den "nya" skolan såg Karl XII som en stor statsman som i tid såg hotet från öster och som tänkte rätt strategiskt,¹⁶ även när han grävde ned sig i i kriget i Polen (1702–06) och startade fälttåget mot Rysslands hjärta (1707–09) i stället för att fokusera på försvaret av de svenska provinserna i Baltikum. Men den "nya" skolan var förblindad av nationalromantiskt önsketänkande och den komprometterades med tiden av släktskapen med nazistiska ras-teorier. År 1936 skrev den tyske historikern Otto Haintz att Karl XII med "genialisk skarpblick" såg den slaviska faran för Europa och genom sin gestalt pekade på behovet av en germansk ledare (kanske "ein Führer"?) som stod upp mot trycket från öster.¹⁷

Numera är de få som försvarar Karl XII:s utdragna krig och ovilja att utnyttja diplomatiska medel för att nå fredliga lösningar. Kritiken mot honom som statsman och strateg är överväldigande. I den meningen slår Brunner in öppna dörrar. Vad som återstår av hjälteglorian är det obestriddiga mod kungen visade på slagfältet och det egalitära förhållningssätt han hade i förhållande till sina soldater (lika i umbäranden, samma krav på sig själv som på andra). Därmed lyckades han inspirera på slagfältet. Det har sagts att han kunde hos soldaterna framkalla "en ogemen lust att fäkta".¹⁸

Hur var han då som taktiker? Militärhistorikern Gunnar Artéus har i sina skrifter visat att Karl som fältherre hade *en* komparativ fördel: hans "arméstridsmetodik var den offensivaste i sin tids Europa och sannolikt även den effektivaste".¹⁹ Men därmed har man kanske uttömt vad positivt som finns att säga om kungen som krigare och ledare.

Aggression och självförsvar

Ernst Brunner har inför utgivningen av sin roman målat en bestialisk bild av Karl och gjort jämförelser med Hitler, Stalin och Pol-Pot. För att börja med frågan om aggression så vet vi att Hitler startade det andra världskriget 1939. Startade Karl XII det Stora nordiska kriget år 1700? Var även han en aggressor?

¹⁶ Redan 1892 hade den då nyutträdde krigsministern Axel Rappe hållit ett föredrag inför Krigsvetenskapsakademien med detta budskap. Han anslöt sig då till den bild av Karl XII-gestalten som präglats av generalstabens 1874 tillkomna krigshistoriska avdelning. Kungen stod för en framsynt strategi och ett gott och effektivt ledarskap. Se Lindegren, a.a., s. 154 f.

¹⁷ Otto Haintz är citerad av Sverker Oredsson i Kent Zetterberg & Gunnar Åselius (Red.), *Historia, krig och statskonst, En vänbok till Klaus-Richard Böhme*, Probus, Stockholm 2000, s. 56.

¹⁸ Cit. efter Gunnar Artéus, *Svensk fältherrekonst*, Försvarshögskolan, Stockholm 2005, s. 25.

¹⁹ Artéus, a.a., s. 21.

Bakgrunden var den att en allians Ryssland-Sachsen-Danmark hade formats mot Sverige. De tre suveränerna i dessa länder hade sina respektive tungt vägande skäl för att ingå i alliansen. Tsar Peter ville på bekostnad av svensk överhöghet över Estland och Livland tränga fram till Östersjön. August II (också kallad August den starke) av Sachsen-Polen (han var kurfurste av Sachsen och kung av Polen) såg fram emot att införliva större delen av Livland med sitt polska kungadöme. Och Fredrik IV av Danmark, slutligen, önskade återta kontrollen av hertigdömet Holstein-Gottorp som var Sveriges allierade och en påle i köttet på Danmark söderifrån. I Köpenhamn hade man med bestörtning noterat att kung Karl givit sin barndomsvän, hertigen av Gottorp, rätten att disponera över de svenska trupperna i Tyskland.²⁰

I februari 1700 går August den starkes polsk-sachsiska trupper in i svenska Baltikum och belägrar Riga. Staden försvarar sig dock väl. I mars går Danmark till aktion mot Sveriges allierade Holstein-Gottorp och invaderar hertigdömet. I detta läge — i början av augusti — landstiger Karl XII på Själland för att bistå Holstein. Redan i mitten av augusti tvingas de krigförande i det danska kriget till fred av England och Holland. De två sjömakterna vill bevara balansen i regionen. Besvikelsen var stor i det svenska lägret — man fick inte skörda den seger som var inom räckhåll. I slutet av augusti återvänder de svenska styrkorna över sundet.

Under tiden har hotet mot Riga förvärrats. I mitten av juli hade kung August, med en här på 17 000 man, tagit sig fram till stranden av Düna (Daugava) för att på nytt söka erövra staden. Karl XII var i sitt nya högkvarter i Karlshamn ifärd med att inskeppa en straffexpedition mot August, när besked inkom om en rysk krigsförklaring mot Sverige. Tsar Peter hade låtit sina styrkor gå över ingermanländska gränsen mot Narva. Karl XII landstiger i södra Estland i oktober, beslutar sig för att ta det akuta hotet först, går mot ryssarna i nordost och besegrar dem utanför Narva i november. Efter vinterläger i Estland är han våren 1701 mogen att vända sig mot August. I början av juli går de svenska trupperna över Düna och fördriver sachsarna från området. Därmed har tre angripande fiender bemötts och delvis besegrats inom drygt ett år.

Sekvensen av händelser så här långt visar att Sverige först agerade i kollektivt självförsvar tillsammans med Holstein-Gottorp, därefter i

²⁰ Innebörden blev att Karl XII sände hjälptrupper till Holstein-Gottorp (i fredstid). Detta ansåg August Strindberg vara en provokation som borde likställas med fredsbrott. Se *Tal till Svenska Nationen*, Stockholm 1910, s. 47 ff. Strindberg var således intresserad av vilken sida som begick aggression respektive agerade i självförsvar, men han övertolkade Karls militära bistånd i fredstid som en angreppshandling och förskönade den danska inmarschen i hertigdömet som en form av självförsvar. Däremot hade han säkert rätt i att Karl XII önskade krig (ett preventivkrig för att värna det svenska stormaktsväldet), liksom för övrigt danskarna önskade ett revanschkrig efter nederlaget i det skånska kriget mot Karl XI. Jfr Ove Bring, "Strindberg och folkrätten", *SvJT* 1999 s. 665.

individuellt självförsvar gentemot fienderna i öster. Den estniska diplomaten Margus Laidre skrev 1996 i sin bok *Segern vid Narva, Början till en stormakts fall* att det var "August II som i egenskap av polsk kung lät avfyra de första skotten i den konflikt som för eftervärlden skulle bli känd som det stora nordiska kriget".

Vid utgången av 1701 kunde man konstatera att Karl så långt hållit sig till de internationella spelreglerna — såväl enligt dåvarande som modern folkrätt. Redan 1700-talets furstar såg ett behov av att på något sätt rättfärdiga sina väpnade attacker. Den ryske diplomaten P. P. Shafirov utgav 1717 en skrift som försvarade tsar Peters angrepp på Narva som ett "rättfärdigt krig". Voltaire avfärdade senare, i sin bok om Karl XII, i ironiska ordalag dessa ryska försök till rättfärdigande.²¹ Voltaire var mer positivt inställd till den svenske kungens känsla för rättvisa i det uppkomna politiska läget. I Gunnar von Proschwitz' svenska utgåva av Voltaires *Carl XII:s historia* säger kungen till sitt råd inför hotet från alliansen att

"Jag har bestämt att aldrig föra ett orättvist krig, men att inte avsluta ett rättvist krig förrän mina fiender förlorat det. Mitt beslut är fattat: jag skall anfalla den förste som ger sig tillkänna, och när jag besegrat honom hoppas jag skrämma de andra".²²

Efter segern vid Düna slår emellertid Karl in på en politisk väg som leder just till ett orättfärdigt krig. Han insisterar på att Polen ska avsätta August som kung — detroniseringspolitiken. Den polska senatens ledare skriver ett brev till honom där man hävdar att Polen som sådant står utanför konflikten och man framför en vädjan om att de svenska trupperna inte ska gå in i det egentliga Polen. Detta är emellertid just vad Karl gör vintern 1702. Han gjorde klart att han hade rätt att uppsöka sin fiende, var denne än befann sig.

Någon gång under perioden 1702–1704 övergår Karls legitima försvarskrig till aggression. Tsar Peter erövrar det svenska område som ska bli St. Petersburg 1703 och följande år intar ryssarna Narva och Dorpat (Tartu) utan att svenska trupper ingriper. Karls fokus skiftar alltmer från självförsvar till detronisering. Voltaire citerar kungen i ett samtal med den polska senatens primus: "Jag kommer inte att ge polackerna fred förrän de valt en annan konung".²³ I jakten på August och hans trupper förhärjas Polen och civilbefolkningen utarmas. Detroniseringen blir en fix idé som skymmer behovet av att föra ett regelrätt försvarskrig. Ingermanland och Estland lämnas åt sitt öde medan den svenska hären gräver ned sig i Polens träskmarker och drabbar den polska bondebefolkningen mer än Augusts trupper. Det från början lagliga självförsvarsingripandet mot, det polska rike vars terri-

²¹ Voltaire, *Histoire de Charles XII*, 1731, andra boken.

²² Voltaire, *Carl XII:s historia*, Tolkning, inledning och kommentar av Gunnar von Proschwitz, Norstedts, Stockholm 1997, s. 88.

²³ Voltaire, a.a., i von Proschwitz' översättning, s. 124.

torium August utnyttjat för sina aggressiva syften förvandlas till ett krig som brister i proportionalitet och därmed övergår från att vara lagligt till att bli olagligt. Såväl Grotius som Pufendorf menade att man inte skall tillfoga "fienden mer ont än vad försvaret eller hävdandet av vår rätt och den framtida säkerheten kräver".²⁴

Krigsförbrytelser?

Vi kommer därmed in på krigets vid denna tid oskrivna lagar (*jus in bello*). Begreppet krigsförbrytelser, i betydelsen onödiga grymheter, existerade i Hugo Grotius texter sedan 1625, men det rörde sig om internationell moral och inte — än så länge — om bindande folkrätt. Den härskande naturrättsliga uppfattningen gjorde emellertid att gränsen mellan tvingande moralbud och bindande internationell rätt var hårfin. Fältherrarna förväntades uppföra sig ridderligt — åtminstone mot besegrade befälhavare av högre rang.

Fältmarskalken Rhensköld vann i februari 1706 en stor seger mot sachsiska, polska och ryska styrkor vid Fraustadt (norr om Wroclaw) och tog 7 600 fångar. Bland dem befann sig ett stort antal ryssar som alla avrättades. Kung Karl lyckönskade efter segern sin fältmarskalk och godkände enligt en version uttryckligen hans behandling av de ryska fångarna.²⁵ Det förhåller sig emellertid på det sättet att det brev där Karl accepterar Rhenskölds åtgärder hänför sig till de sachsiska fångarna. Karl godkände Rhenskölds idé att bland dessa rekrytera soldater till svensk tjänst. Hur ryssarna behandlades kanske kungen inte visste något om. Ryssarna, skriver Voltaire, bad "på knä för sina liv, men man massakrerade dem obarmhärtigt mer än sex timmar efter striden för att utkräva hämnd på dem för deras landsmäns grymheter, och för att göra sig kvitt dessa fångar, ty man hade inte vetat vad man skulle ta sig till med dem".²⁶

Jean Jacques Rousseau skulle senare skriva om krigets normer att soldater som givit upp striden och lagt ned sina vapen är skyddade till liv och lem, detta följer av det sanna förnuftet. Sådana soldater är inte fiender längre, inte heller är de fiendestakens verktyg, de är helt enkelt människor.²⁷

I Voltaires Karl XII-bok berättas också om ryska och svenska förbrytelser mot civilbefolkningen. Ryssarna var värst, men generalen Adam Ludwig Lewenhaupt brände "allt som var fientligt sinnat till Stanislaus" (Leszcynski), Karl XII:s kandidat till den svenska tronen.²⁸ Vidare brände Magnus Stenbock 1713 trästaden Altona (väster om Hamburg) och tvingade därmed ut befolkningen på vägarna i vinternat-

²⁴ Samuel Pufendorf, *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturretten i två böcker*, Lund 2001, s. 195.

²⁵ Sverker Oredsson (Red.), *Tsar Peter och kung Karl, Två härskare och deras folk*, Atlantis, Stockholm 1998, s. 49.

²⁶ Voltaire i von Proschwitz översättning, s. 162.

²⁷ Jean Jacques Rousseau, *Du Contrat Social*, 1762, Bok I, Kapitel IV.

²⁸ Voltaire a.a., s. 176.

ten, utan att detta på något sätt var betingat av militär nödvändighet. Kungen markerade inte på något sätt att hans generaler skulle be-
möda sig om humanitet i kriget.

Å andra sidan skriver Voltaire om Karl XII:s krig i Sachsen 1706 att sedan kungen hårt beskattat landet, för att försörja sina soldater och skaffa foder till hästarna, införde han också regler till civilbefolkningens skydd:

“Han beslöt i alla städer där han förlade en garnison att varje värd som hade soldater inlogerade skulle varje månad lämna rapport om deras uppförande, i särskilda fall skulle soldaten ej erhålla sin sold. Inspektörer gick dessutom var fjortonde dag från hus till hus för att ta reda på om svenskar-
na förorsakat någon skada. De såg till att hålla värdarna skadeslösa och att bestraffa de skyldiga”.²⁹

Mot denna av Voltaire speglade sociala medkänsla kan kontrasteras olika citat från Brunner som berättar om kungens repressalier mot en motsträvig civilbefolkning. Den brunnerska romanens jagform tillåter författaren att effektivt förmedla bilden av en grym och hämndgirig krigarkung. Vid ett tillfälle heter det: “Jag lät som straff avbränna trak-
tens alla herrehov och bondbyar. I en lång allé lät jag upphänga patrascket som slaktdjur i en kött hall”.³⁰

I ett brev till Rhensköld skriver Karl: “Vi låter också bränna varje ort där fienden visar sig. Nyligen har jag sålunda bränt upp hela staden Niezsava och hängt borgarna”.³¹

Våldtäkter hörde till bilden i dessa sammanhang, som när staden Novieszov intogs: “Jag hade före stormningen lovat mina trupper sta-
dens fruntimmer och 24 timmars fri plundring”. Just i detta fall påverkades kungen av invånarnas böner om nåd, gav kontraorder “och mina soldater, som redan börjat gå hårt fram i hemmen och bland kvinnorna, lydde genast och ställde upp på torget”.³²

Övergripping mot civila är naturligtvis förbjudna enligt dagens folk-
rätt, men repressalier mot civila som bistått fienden var tillåtna under krigets lagar på 1700-talet. Dåtidens naturrättsliga paradig ställde samtidigt krav på ett generellt skydd av civilbefolkningen i många si-
tuationer.

Karl XII var sannolikt inte värre än andra samtida härförare vad gällde behandlingen av civila. Härförarna upplevde sig ofta stå inför valet mellan straff och skydd, mellan repressalier och humanitet. Men

²⁹ Voltaire i von Proschwitz' översättning s. 164. Bestraffningar borde ske i enlighet med 1798 års krigsartiklar.

³⁰ Ernst Brunner, *Carolus Rex, Karl XII - hans liv i sanning återberättat*, Bonniers, Stockholm 2005, s. 273. Referensen till “kött hall” lär inte kunna styrkas i samtida brev eller andra texter. Det görs överhuvudtaget inte gällande att de citat som i det följande återges från Brunners bok till alla delar speglar en historisk sanning.

³¹ Brunner, s. 281.

³² Brunner, s. 310. Något kungens ursprungliga löfte om tillåtligheten av våldtäkter lär inte gå att belägga historiskt. Information från Bengt Nilsson, Linköpings universitetsbibliotek.

även om de var inriktade på det senare var man tvungen att försörja trupperna på lokalbefolkningens bekostnad.

Det ryska fälttåget

Sommaren 1708 vinner Karl sin sista seger vid Holowczyn i polska Vitryssland och går därefter in i det egentliga Ryssland. Den ursprungliga marschriktningen är Moskva men den ändras av olika skäl till riktning sydost, mot Ukraina. Självförsvarskriget, som rent logiskt borde ha varit inriktad på en snabb befrielse av Ingermanland och Narva, skiftar karaktär. Syftet var att slå tsar Peter på hans egen hemmaplan, för att på så sätt återta kontrollen över förlorade områden. Detta skulle, som vi vet, inte lyckas. Karl var en dålig strateg, men inte en aggressor i förhållande till Ryssland. Inför Poltava var hans syfte att slå ut den ryska armén och straffa tsar Peter, men inte att erövra territorium. Enligt dagens folkrätt skulle dock hans krig 1708–09 bedömas som ett oproportionerligt självförsvar som övergår i aggression, men så upplevdes det inte av dåtiden.

Krigsförbrytelser mot civila inträffade säkerligen under det ryska fälttåget. Det förefaller finnas en tendens från härens sida att behandla de civila sämre ju längre österut man kom. Brunner låter kungen på ett icke diskriminerande sätt vara lika grym som tidigare. När Karl uttalar sig om staden Smiloffs öde heter det: "Samma dags natt gav jag vart och ett regemente order att taga sin trakt och tända eld uppå. Först skulle all boskap tagas ut, därefter människorna nedhuggas och husen uppbrännas".³³

Något folkmord i modern mening var det dock aldrig fråga om — vare sig i Ryssland eller i Polen. Det fanns aldrig någon avsikt att helt eller delvis utrota en viss etnisk grupp i linje med artikel II i 1948 års folkmordskonvention. Bestämmelsen ifråga inleds på följande sätt:

"I denna konvention förstås med folkmord ... gärningar förövad(e) i avsikt att helt eller delvis förinta en nationell, etnisk, rasmässigt bestämd eller religiös grupp som sådan ..."³⁴

Brunners karaktärisering av Karls gärningar genom jämförelser med ökända folkmördare i modern historia skjuter således över målet.

Det norska fälttåget

Det holsteinska kriget 1700 avslutades genom att Sverige och Danmark av de marina stormakterna påtvingades ett fredsslut. Efter de svenska bakslagen sommaren 1709 ansluter sig Danmark på nytt till Sveriges fiender och i november invaderar danska styrkor Skåne. Fredsbrottet var ett faktum. Magnus Stenbock drar ihop en här i trakten av Växjö och går till motattack. Danskarna drivs ut ur Skåne 1710

³³ Brunner s. 470.

³⁴ För den svenska versionen av folkmordskonventionen se exempelvis *Krigets lagar, Folkrättsliga konventioner gällande under krig, neutralitet och ockupation*, Försvarsdepartementet, Stockholm, 1996, s. 155 ff.

(slaget vid Helsingborg), men fientligheterna fortsätter i Tyskland. När Karl är tillbaka i Sverige har han all anledning att i självförsvaret söka eliminera det danska hotet. Ett första fälttåg mot det danska Norge våren 1716 får avbrytas, liksom dansk-ryska landstigningsplaner mot Skåne den sommaren resulterar i intet.

Karl XII:s andra fälttåg mot Norge äger som bekant rum hösten 1718. Liksom det första syftar det av allt att döma till att för gott tvinga Danmark till fred. Utan tullinkomsterna från den norska träexporten kunde, "enligt den danske kungens uttryckliga uppfattning", kriget mot Sverige inte fortsätta.³⁵ Vi vet inte något om det långsiktiga målet bakom kung Karls sista krigsföretag, men det som faktiskt skedde hösten 1718, inmarschen i Norge och belägringen av Fredrikssten, kan inte betecknas som aggression.

Mänskliga rättigheter?

Det verkar inte kunna beläggas att Karl XII skulle ha visat någon särskild ovilja mot speciella etniska grupper till följd av deras etnicitet. Han var exempelvis öppen för att alliera sig med polacker (Stanislaus Leszcynski), kosacker (Ivan Mazepa) eller turkar (sultan Achmed och Ali pascha). Han visade å andra sidan ingen empati för människor i nöd. Brunner har som skönlitterär författare trovärdigt fångat kungens känslökyla inför de människor som blir krigets offer.

Brunner har också på ett isande sätt beskrivit kungens snarhet att bestraffa dem som är i hans våld, liksom den obarmhärtighet han visade mot "landsförrädare", desertörer, fega soldater och försumliga sjömän. Han hade sin egen väl utvecklade känsla för en kompromisslös rättvisa, enligt vilken såväl fiender som underlydande måste behandlas enligt de stränga normer han kunde finna i bibeln eller lagtext. Voltaire skrev om Karls känsla för rättvisa att den ibland övergick till grymhet.³⁶

Ett exempel är behandlingen av tsar Peters diplomatiska medarbetare, den livländske adelsmannen Johan Reinhold Patkul. Denne betraktades i Sverige som en landsförrädare, men ute i Europa som en livländsk patriot och en folkrättsligt skyddad diplomat. När Patkul efter freden i Altranstädt 1706 hade kommit i svenskarnas händer (Karl hade insisterat på hans utlämnande), gav kungen personligen order om det strängaste straff. Det innebar att Patkul släpades inför en polsk bödel som med hjul krossade hans lemmar innan han halshöggs. Kroppen styckades därefter och kroppsdelarna steglades på pålar. Den fasansfulla avrättningen utnyttjades i Europa i den propaganda som riktades mot Sverige och Karl XII personligen. Saken blev inte bättre av att en annan livländsk "landsförrädare", Otto Arnold Pa-ijkull, som tillfångatogs efter en drabbning med vapen i hand och borde betraktats som krigsfånge, sändes till Stockholm och halshöggs.

³⁵ Jan Lindegren, a.a. (1992), s. 211.

³⁶ Voltaire, von Proschwitz' utgåva, s. 388.

Voltaire skrev om den förra avrättningen: "Endast kungen av Sverige, uppfostrad med despotismens läror, trodde sig bara ha utfört en handling av rättvisa, under det att hela Europa fördömde hans grymhet".³⁷

Det finns ytterligare exempel på att kroppsstraff och avrättningar utfördes på kungens personliga order. Sedan Karl i december 1715 hemkommit till Sverige efter en äventyrlig seglats från Stralsund, hade han räfst och rättarting med besättningen på de två fartyg som inte på avtalad tid befann sig utanför Stralsunds redd för att slutföra transporten till Sverige. Det ena fartyget, *Snappopp*, dök dock upp bland ishindren och tog ombord kungen, medan det andra fartyget, *Snarensven*, helt lyste med sin frånvaro. Flera av våra historiker, bland andra Anders Fryxell, påstår att följande sedan hände:

"Skepparn på *Snapp-opp*, hvilken dock mött och hemfört konungen, måste för bristande påpasslighet lida kroppsstraff. På gallotten *Snaren-Sven*, som under hemresan ingen såg till, blef befälhafvaren arkebuserad och besättningen fick slita spö."³⁸

Dessa händelser går emellertid inte att belägga och det kan röra sig om en sammanblandning med andra dödsdomar och kroppsstraff utdömda av Amiralitetsrätten i Karlskrona 1716.³⁹ Det rörde sig då om skeppare som övergivit sin post i vattnen kring Stralsund och seglat till Skåne. Kungen vägrade nåd i flera av dessa fall och i andra lindrade han det utdömda straffet. Hur som helst torde det stå klart att kungen inte visade någon förståelse för det som idag kallas mänskliga rättigheter. Inte heller visade han, till skillnad från Gustav II Adolf,⁴⁰ något spontant intresse för att få sina underlydande att respektera krigets humanitära lagar, även om han inte kan knytas till någon krigsförbrytelse i stor skala. Brunner låter i slutet av sin bok Karl reflektera över förhållandet krig och människor: "Krig bedrives dock icke för att skona människoliv. Sådant är onödigt och ovärdigt en fält-herre och konung".⁴¹ Det är möjligt att denna reflektion är mer subjektivt brunnersk än historiskt korrekt, men den går att förena med kungens tillknäppta och hårda personlighet.

³⁷ Von Proschwitz, s. 172.

³⁸ Anders Fryxell, *Berättelser ur den svenska historien*, 26:e delen, L. J. Hjerta, Stockholm 1858, s. 76.

³⁹ Se G. Unger, En legendbildning kring Karl XII:s hemresa från Stralsund 1715, *Historisk Tidskrift* 1935, s. 377-385.

⁴⁰ Jfr de tidigare nämnda krigsartiklarna som utfärdades av Gustav II Adolf 1621.

⁴¹ Brunner s. 746.